

SAMİR İSMAYILOV

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: samir.ismayilov@ mail.ru

AZƏRBAYCAN-ERMƏNİSTAN MÜNASİBƏTLƏRİ AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN PARLAMENT SƏNƏDLƏRİNDƏ

Açar sözləri: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Ermənistan, Parlament sənədləri, Qarabağ məsələsi

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, Армении, парламентские документы, карабахского конфликта.

Keywords: Azerbaijani Democratic Republic, Armenia, the document of Parliament, Karabakh question.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasətinin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də hər zaman ərəzi-sərhəd problemlərini önə çəkərək münaqişə yaratmağa çalışan Ermənistanla münasibətlərin normallaşdırılması idi. Məlum olduğu kimi ərəzi-sərhəd problemlərini şərtləndirən başlıca amil çarizmdən miras qalmış inzibati-ərəzi bölgüsünün əhəlinin etnik tərkibinə uyğun gəlməməsi idi. Bunun gələcəkdə respublikalar arasında münaqişələrin yaranmasına səbəb olacağını başa düşən AXC yaranmasının ilk dövrlərində Gürcüstana olduğu kimi Ermənistana da müraciət edərək respublikaların ərəzi məsələlərini üçtərəfli danışıqlarda həll etməyi təklif etmişdi. Lakin Ermənistan tərəfinin tutduğu qeyri-konstruktiv mövqe, əzəli Azərbaycan torpaqlarına iddia etməsi bu ölkəni Azərbaycanın xoşməramlı təkliflərinə müsbət yanaşmasına imkan vermədi.

Parlament sənədlərinin təhlil edilməsi göstərir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti daim Ermənistana münasibətdə konstruktiv mövqe tutmuş, bu respublika ilə normal əlaqələrin bərqərar olmasına çalışmışdır. Baş nazir F.X.Xoyski parlamentin açılışı zamanı etdiyi çıxışında Ermənistanla elə ciddi bir ixtilafın olmadığını göstərərək təəssüflə demişdi: “Doğrudur, məzkur iki dövlətlər elə olduğu kimi (Gürcüstan və Dağlılar Respublikası nəzərdə tutulur – S.İ.) Ermənistan ilə dostluq hasil olmamışdır. Bunun da səbəbi şahid olduğumuz hadisələrdir” [1, v.8]. Baş nazir iki respublikanın arasında dostluğa mane olası səbəb kimi erməni-azərbaycanlı münaqişəsini görürdü. Parlamentdə “Müsavat” fraksiyası adından çıxış edən M.Ə.Rəsulzadə gələcək hökumətin erməni siyasətini belə xarakterizə edirdi: “Keçmişin məşum tərkəsi olan erməni-müsəlman hadisəti-ələmiyyəsinə bir daha meydan verməmək üçün hökumət hər növ fədakarlığa təhəmmül etməli, burada dağdıcı ədavətin izaləsinə səy etməlidir” [1, v.13]. Sosialist fraksiyası adından çıxış edən Ə.C.Pepinov da hökumətin qarşısında qoyduğu tələbdə Ermənistanla münasibətlərin normallaşdırılmasını əks etdirirdi: “Yaxın qonşumuz olan Ermənistan Cümhuriyyətilə şimdiyə qədər heç bir münasibətə girilməmiş və mövcud olan münasibət isə pək gərgin, heç dostanə deyil, halbuki, hal və vəziyyət bizim ilə Ermənistan arasında həqiqi dostluğun bərpa edilməsini tələb edir” [1, v.19].

Göründüyü kimi, Azərbaycan tərəfi daim Ermənistanla sülh yaratmaq, münaqişəli məsələlərin sülh və danışıqlar yolu ilə həll olunmasına tərəfdar idi. Lakin Ermənistan tərəfi nəinki bu təklifləri dəstəkləmir, əksinə hər vəchlə Azərbaycan torpaqlarında etnik təmizləmə apararaq bu torpaqları Ararat Respublikasına birləşdirmək siyasəti aparırdı. Bu məqsədlə erməni hökuməti hətta cinayətkar Andronikin "xidmətlərindən" istifadə etməkdən çəkinmirdi. Yeni yaranmış AXC-nin başının Bakının azad edilməsi və mərkəzi dövlət orqanlarının

yaradılması məsələsinə qarışmasından istifadə edən Andronik Naxçıvana hücum edərək Culfada onlarla müsəlman kəndini dağıtmışdı. Azərbaycanın yerli idarə orqanlarının sərəncamında kifayət qədər qüvvənin olmaması Andronikə qarşı mübarizə aparılmasını çətinləşdirirdi. Andronikin yerli türk-müsəlman əhalisini məhv edə-edə Qarabağ hüduqlarını keçməsi erməniləri ruhlandırır, onlar Azərbaycan hökumətinin 3 dəfə xəbərdarlığına baxmayaraq qurultay keçirərək Qarabağın Ararat Respublikasına birləşdiyini elan etdilər. Azərbaycan hökuməti Andronikin törətdiyi qətl-qarət haqqında Ermənistan hökumətinə nota göndərərək bu hərəkətlərin qarşısının alınmasını tələb etsə də, Ermənistan hökuməti Andronikin hərəkətlərinin ona dəxli olmadığını bildirdi [2, 112]. Parlamentin 20 dekabr 1918-ci il tarixli Qarabağ məsələsinə həsr olunmuş fəvqəladə iclasında çıxış edən F.X.Xoyski bununla əlaqədar deyirdi: "Erməni hökuməti cavab verdi ki, Andronikin erməni hökuməti ilə heç bir əlaqəsi yoxdur, özü də bir asidir. Erməni hökuməti özü də onun rədd edilməsinin və üsyanının yatırılmasını istəyir. Fəqət, gücü yoxdur, iş görə bilmir" [3]. Məsələ ilə əlaqədar çıxış edən sosialist Ə.C.Pepinov məsələni daha kəskinliyi ilə qoyaraq göstərdi ki, Andronik hərəkətinin gizli səbəbi Qarabağı Azərbaycandan ayıraraq Ermənistana birləşdirməkdir. Natiq düzgün olaraq göstərdi ki, bu ideya ermənilərin aparıcı partiyası olan daşnakstyunun başlıca məramıdır və daşnaklar hələ Petroqradda Zəngəzurun Ermənistana birləşdirilməsi ilə bağlı layihə təqdim etmişdilər. Hələ bu zaman məsələnin ümumi xarakter daşdığına bildirən müəllif indi məsələnin xarakter və səviyyəsinin dəyişdiyini göstərirdi: "İndi isə bu hökumət məsələsi olmuşdur. Hərçəndi ki, Ermənistan hökuməti rəsmən bizə "Qarabağda işimiz yoxdur, Qarabağı istəmirik və Andronik ilə əlaqəmiz yoxdur deyir, lakin işlərin m ahiyyəti bundadır" [1, v.40]. Doğrudan da Qarabağ və Zəngəzurun ilhaq edilməsi daşnakların başlıca məramı idi, daşnak hökuməti gələcəkdə bu torpaqları ilhaq etmək üçün vacib şərt olan etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirən şəxs timsalında "asi", "üsyankar" görməsi o qədər də inandırıcı görünmür.

Bu erməni hökumətinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qarşı yönəldilmiş işğalçı siyasətinin yeganə hadisəsi deyildi. 1919-cu il iyunun 4-də Yevlax-Şuşa yolunun təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Üçmıx adlı yerdə qoyulmuş posta hücum edən ermənilər 3 Azərbaycan əsgərini qətlə yetirdilər [4, v.12]. Bu hadisə Qarabağda ermənilərlə azərbaycanlılar arasında onlarla adamın ölümü ilə müşayiət olunan qalmaqala səbəb oldu. Parlamentin deputat komissiyası Şuşaya gedib hadisəni yerində tədqiq etdikdən sonra parlament müzakirələrində doktor Q.Qarabəyli və Ş.Rüstəmbəyov hadisələrdə erməni milli şurasını və ümumilikdə erməniləri günahlandırdılar, erməni deputatlar isə əksinə, vəziyyətin kəskinləşməsində Qarabağ və Zəngəzurun general qubernatoru Xosrov bəy Sultanovu günahlandırmağa başladılar [5, v.1-18; 6, v.84-97; 7, v.1-6].

Səfi bəy Rüstəmbəyov çıxışında obyektiv olaraq Qarabağ hadisəsini legitim hökumətə qarşı üsyan hesab edərək bildirirdi ki, Qarabağ erməniləri sərbəst hərəkət etmir, onlara xaricdən Ermənistanda kömək edirlər. Natiq məsələ ilə bağlı general-qubernatorun əldə etdiyi faktlara əsaslanaraq deyirdi: "General-qubernatorun (X.Sultanov nəzərdə tutulur – S.İ.) əldə etdiyi dəlillər bunu şübhə xaricində isbat edərlər ki, onlar həmişə İrəvanla siyasi və maddi rəhbərlikdə olub, Şuşa erməni milli şurasının əlində olan bütün qüvvə və pul İrəvandan göndərilmiş, burası Şuşada Arzumanoğlu evi axtarıldıqda kəşf edilmişdir" [8].

Parlament üzvünün gətirdiyi təkzibedilməz faktlar bir daha Ermənistanın Qarabağı və Zəngəzuru ilhaq etmək niyyətində olduğu və onun bu niyyəti yerli erməni əhalisi vasitəsilə həyata keçirmək istəməsini sübut edir. Qeyd edək ki, ermənilər bu niyyətlərini həyata keçirmək məqsədilə xarici mətbuatdan, diplomatik missiyalardan, xüsusilə Paris sülh konfransının tribunasından təbliğat aparırdılar.

Parlament sənədlərində Ermənistan hökumətinin təhriki ilə Qarabağ hadisələrinin qızışdırılması geniş əks olunub. Qarabağ məsələsinə toxunan Ə.C.Pepinov bu məsələdə Azərbaycan məmurlarını günahlandıran ermənilərə müraciətlə göstərirdi ki, onlar özlərini də məsul bilməlidirlər: "Çünki Qarabağa milyonlarca paralar və əsləhələr ermənilər üçün Qarabağdan gəlir və bir çox Daşnakstün üzvləri Qarabağa gəlib təbliğat yapıb oranı da Ermənistana qatmaq istəyirlər" [9, v.96]. Daha sonra Ə.Pepinov Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqeyini tənqid edərək ermənilərin Qafqaz konfransında Azərbaycanın təkliflərinə razı olmadığını, ermənilərin Azərbaycan torpaqlarını Paris sülh konfransında avropalıların əli ilə ilhaq etmək xülyasında olduqlarını göstərirdi: "Biz Qarabağı öz torpağımız hesab edərkən, İrəvan hökuməti də Qarabağı öz yeri hesab edib oraya qüvvə və kömək göndərməkdə davam edir və sərhəd məsələsini böylə qarışığa salırlar" [9, v.97].

Ermənilərin 1920-ci ilin martında Qarabağda qaldırdıqları qiyam zamanı da erməni hökuməti öz mövqeyini açıq surətdə ortaya qoydu. Hələ yanvar ayının əvvəllərində Paris sülh konfransının Qarabağ üzərində AXC-nın hakimiyyətini tanıması erməniləri olduqca məyus etmişdi. Vəziyyətlə barışmaq istəməyən ermənilər zor yoluna əl ataraq vəziyyəti öz xeyirlərinə dəyişməyə cəhd edərək Qarabağ, Zəngəzur və Zəngibazar istiqamətində hücum keçdi. Azərbaycan Ordusu hissələrinin az olduğu Zəngəzurdə hücumun ilk dövründə 40 kənd yandırılmış, minlərlə insan öldürülmüş, on minlərlə əhali qaçqın vəziyyətinə düşmüşdü. [10, v.14].

Bu vəziyyət parlament üzvü Cəmil Sultanovun 1920-ci il yanvar ayının 27-də parlamentin sədrinə göndərdiyi teleqramda daha aydın əks olunub. "Mahalın bədbəxt əhalisi adından yalvarıram, kağız üzərindən protestlərdən fəal hərəkətə keçin və Azərbaycanın ən yaxşı hissəsini birdəfəlik məhv olmaqdan xilas edin. Zəngəzurdan sonra növbə Qarabağıdır. Bütün bunların itirilməsinə görə türk xalqı və Azərbaycan qarşısında siz cavab verəcəksiniz" [11, v.59]. Digər teleqramında deputat Qarabağın dağlıq hissəsində ermənilərin qiyam hazırlamasını xəbər verirdi [11, v.61]. Mart ayında baş verən qiyam Sultanovun bu məlumatını bir daha təsdiq etdi.

Qiyamla bağlı parlamentin 2 aprel 1920-ci il tarixli iclasında çıxış edən daxili işlər naziri Mustafa bəy Vəkilov qiyamın xaricdən təşkil edildiyini göstərərək deyirdi: "Ələ keçən sənədlərdən və vəsiqələrdən məlum olur ki, bu fitnə hazırlığını yerli əhali nəinki, öz təşəbbüsü ilə etmiş, bəlkə kənardan gəlmiş qüvvələr bunu hazırlamışlardır" [12, v.27]. Hətta kommunist deputat Ə.H.Qarayev də Qarabağ üsyanının Ermənistandan idarə olunmasını etiraf edərək deyirdi: "Biz demişdik ki, bir nəfər İrəvan Parlamentinin üzvü Qarabağda əyləşib orada üsyan hazırlayır" [12, v.27].

Qeyd etmək lazımdır ki, ermənilərin Azərbaycana qarşı təşkil etdikləri bu qanlı avantüra Azərbaycan ordusu tərəfindən layiqli cəzasını aldı, lakin Samur çayı istiqamətindəki, əsas qoşun hissələrinin ölkənin qərbinə yeridilməsi AXC-nı bolşevik təcavüzü qarşısında müdafiəsiz qoydu.

Qeyd etmək lazımdır ki, AXC-nın Ermənistana münasibətdə apardığı dostluq və əməkdaşlıq siyasətinə baxmayaraq bu respublika daim müxtəlif bəhanələrlə əlaqələrin pozulmasına çalışırdı. Dəfələrlə Azərbaycanın mübahisəli məsələləri sülh yolu ilə həll etmək çağırışlarına məhəl qoymayan Ermənistan Respublikası İrəvana Azərbaycan siyasi nümayəndəsinin təyin olunmasına süni əngəllər yaradırdı. Ermənistanda siyasi nümayəndəliyin yaradılmasının gecikdirilməsi haqqında hökumətə sorgu verən sosialist fraksiyasına cavabında F.X.Xoyski göstərirdi: "...biz Ermənistana nümayəndə təyin etmək istəmişik, amma o hökumət cavab verməmişdir. Təkrar noyabr ayında müraciət edilmiş, yenə cavab çıxmamışdır " [13]. Baş

nazir göstərirdi ki, diplomatik və beynəlxalq normalara uyğun olaraq təyin ediləcək diplomatik nümayəndəyə Ermənistan hökuməti razılıq verməli idi, Azərbaycan hökumətinin isə erməniləri təxirəsalmadan cavab verməyə məcbur etmək səlahiyyəti yoxdur [13].

Ermənistanın Qafqaz respublikalarının strateji mövqeyinə zidd olan və buna ciddi zərbə vura biləcək siyasəti Qafqaz ölkələrinə Denikin təhlükəsinin artması və bununla bağlı Gürcüstan-Azərbaycan müdafiə paktının imzalanması zamanı meydana çıxdı. Xarici İşlər naziri M.Y.Cəfərov parlamentdəki çıxışında göstərirdi ki, ermənilər heç bir təhlükə olmadığını, ərazi və sərhəd məsələlərinin həllinin mühüm olduğunu bəhanə gətirərək müqaviləyə qoşulmadılar. Nazir qeyd edirdi ki, nə Azərbaycan, nə də Gürcüstan bunu gözləyə bilməzdi, çünki bu vaxta qədər ölkələr istiqlaliyyətini itirərdi. "Ona görədir ki, biz onları gözləyə bilmədik. Ayrıca seperatni etibarnamə bağlamağa məcbur olduq" [14, v.143]. Sosialist İbrahim Əbilov da Ermənistan hökumətinin bu siyasətini tənqid edərək deyirdi: "Fəqət əfsuslar olsun ki, cəmi Cənubi Qafqaz millətlərinin böylə təhlükəli bir zamanda üçüncü qonşumuzun demokratiyası iş başında olan hökumətlərinin sürdüüyü politikası altında yaşayıb qəflətdən ayılmadığından bu gün onların imzaları bu etibarnamənin altında görünmür" [14, v.159-160]. Müqavilədə Ermənistanın ona qoşulması üçün maddənin nəzərdə tutulmasına, ümumilikdə isə bu sazişin Qafqazın gənc respublikalarının mənafeyini müdafiə etməsini nəzərə almayan ermənilər nəinki ona qoşulmadılar, hətta Denikinlə sıx əlaqələr yaratdılar [15, s.176]. Bu Qafqazda əməkdaşlıq prinsipini zərbə və sual altında qoyan erməni millətçiliyinin, onun qonşu torpaqları zəbt etmək üzərində qurulmuş xislətindən irəli gəlirdi.

Beləliklə, 1918-1920-ci illər Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərinin Qarabağ məsələsi və ümumqafqaz əməkdaşlıq problemləri kontekstində nəzərdə keçirilməsi göstərdi ki, Ermənistanın tutduğu qeyri-konstruktiv mövqeyi və onun qonşu torpaqları zəbt edilməyə yönəlmiş siyasəti nəticəsində bu münasibətlər daim mübahisə və müharibə ilə müşahidə edilmişdir. Ermənistanın bu mövqeyi onun ümumqafqaz işlərində-respublikaların həyati marağını təşkil edə biləcək məsələlərdə də pozitiv mövqe tutmasına imkan vermirdi.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏLƏR

1. ARDA, f.895,siy.1, iş 1
2. Nəsibzadə N. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920). B.,1996
3. "Azərbaycan" qəzeti, 22 dekabr 1918
4. ARDA, f.894,siy.10, iş 112
5. ARDA, f.895,siy.1, iş 67
6. ARDA, f.895,siy.1, iş 206
7. ARDA, f.895,siy.1, iş 217
8. "Azərbaycan" qəzeti, 18 iyul 1919, №228
9. ARDA, f.895,siy.1, iş 100
10. ARDA, f.894,siy.10, iş 86
11. ARDA, f.897,siy.1, iş 112
12. ARDA, f.895,siy.1, iş 249
13. "Azərbaycan" qəzeti, 6 fevral 1919, №107
14. ARDA, f.895,siy.1, iş 94
15. Denikin A.İ.Oçerki russkoy smutı.t.4, M.,1991

САМИР ИСМАИЛОВ
Доктор философии по истории

**АЗЕРБАЙДЖАНО-АРМЯНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ДОКУМЕНТАХ
ПАРЛАМЕНТА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

Статья посвящена азербайджано-армянских отношений в 1918-1920 на основании документов, парламента Азербайджанской Демократической Республики. На основании документов, парламента, отмечает, что установление нормальных добрососедских отношений была одним из основных проблем, стоящих под внешней политики Азербайджанской Демократической Республики. Обзор азербайджано-армянских отношений 1918-1920 от контекста карабахского вопроса и проблем всех кооперации Кавказа показал, как в результате от неконструктивной позиции Армении и его политику, направленную заниматься соседние земли, эти отношения всегда были замечены с споров и война.

SAMIR ISMAYILOV
PhD on History

**AZERBAIJAN-ARMENIAN RELATIONS IN THE PARLIAMENT DOCUMENTS OF
AZERBAIJANI DEMOCRATIC REPUBLIC**

Article deals with Azerbaijan-Armenian relations in 1918-1920 on the basis of Parliament documents of Azerbaijani Democratic Republic. On the basis of Parliament documents, notes that establishing of normal neighbouring relations was one of the major challenges standing under the foreign policy of Azerbaijani Democratic Republic. Reviewing of Azerbaijan-Armenian relations 1918-1920 on the context of Karabakh question and the problems of all Caucasus cooperations showed as a result the non-constructive position of Armenia and his policy intended to be occupied neighbouring lands, these relations always had been observed with controversy and the war.

Rəyçilər: t.e.d. A.İskəndərov, t.e.d. İ.Zeynalov

BDU-nun Tarix fakültəsinin “Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika” kafedrasının 13 oktyabr 2014-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №3).